

Михаило ВОЈВОДИЋ

МЕСТО И УЛОГА РАТОВА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1876-1878. ГОДИНЕ У РЕШАВАЊУ ИСТОЧНОГ ПИТАЊА

Балканско полуострво као значајна европска раскрсница саобраћајних праваца било је познато као поприште великих политичких и војних збивања. Нова историја је о томе дала пуно примера. Управо ту се налазило чвориште једног од најкомпликованијих међународних питања - *источног питања*, у коме су, најдуже од свих осталих, искриле варнице европских поремећаја. Источно питање је заправо обогатило нову историју великим кризама из којих су увек произилазила решења везана за уређивање међународних односа а, пре свега, тицала су се реда и поретка на Балкану. Основу тога питања представљало је непрекидно померање три његове саставне линије од којих је једну чинила превласт Турске на Балкану, другу освајачка политика европских сила а трећу ослободилачка борба балканских народа. Иако је борба балканских народа за ослобођење од Турака почела доста рано и то на појединим рубним тачкама Царства, прави подстицај за обликовање овог озбиљног и сложеног питања дошао је онда када је велика европска сила Аустрија, крајем XVII века, својим победама, које су иначе тада биле кратког даха, мало дубље закорачила на Балкан. Њена борба је, међутим, мање охрабрила балканске народе, али је зато више подстакла Русију да се појави као њен супарник на Балкану. Велики руски цар Петар I је државној политици Русије наменио велике задатке, а у првом реду да се што више територијално приближи Цариграду. Његов програм, односно девети, једанаести и дванаести члан његовог наводног тестаментa, положили су основу источног питања. Почевши да остварује овај велики завет у другој половини XVIII века, руска царица Катарина је то питање отворила и, задобивши право верске заштите над хришћанима у Турској, наговестила да ће га решити у корист Русије. Сви ратови које је од тада Русија водила против Турске били су намењени истом циљу. С обзиром на то да је та политика у Аустрији нашла великог такмаца и да се то понекад претварало у отворену борбу међу њима за поделу интересних сфера, о чему су извесни пројекти били сачињени крајем XVIII века, тешко да је остало много простора за другачије решење источног питања - на пример, за револуционарно начело, тј. борбу хришћанских народа за сопствено ослобођење. Када су се ти народи, међутим, својом вољом, појединачно ипак покренули

крајем XVIII и почетком XIX века, све њихове тековине постале су предмет у оквиру остваривања замисли великих сила, тј. конзервативног пута решавања источног питања. Тековине борбе српског народа у првом и другом српском устанку биле су уграђене у међународне уговоре Русије 1812, 1826. и 1829. године, из којих је изникла кнежевина Србија 1830. године, па се то није могло сматрати успехом револуционарног начела у решавању источног питања. Слично се десило и са борбом грчког народа. Иако су се црногорска племена још давне 1711. године одазвала позиву Петра I да устану против Турака, њихова борба, штавише и њихов слободни живот на територији око Цетиња, нису били добили међународно признање. У великим престоницама нико још није био спреман да оснажи начело народности на Балкану као примарно.

Од тридесетих година XIX века па све до кримског рата источно питање је, чини се, мировало. Концепт великих сила успостављен тридесетих година као да је отупио отворене амбиције према Турској. Ни балкански народи, посветивши се изградњи својих државица, као да нису били спремни да наставе са ослободилачким тежњама у циљу ослобођења њихових сународника који су живјели у Турској. Међутим, спор Русије и Турске око заштитних права Русије над хришћанском црквом у Османској царевини био је повод, почетком педесетих година XIX века, драматичном покретању источног питања и његовом прерастању у нову ратну кризу. Покушај Русије да дигне балканске хришћане и запали цео Балкан није успео. Радњом аустријске дипломатије и војним претњама Беча, балкански простор био је тада изузет из ратних збивања, а балкански народи остали су мирни. Париски мировни уговор који је санкционисао пораз Русије у рату са тадашњим заштитницима Турске, Француском и Енглеском, био је залога заједничког јемства великих сила, званично прокламованог, у погледу заштите балканских хришћана односно њихових државица. Тиме је осигурана значајна промена у односу према националним, друштвеним и политичким покретима. Борба италијанског и немачког народа показала је, међутим, свету своје сјајне практичне вредности отелотворене у моћним новонасталим државама. Чинило се да и Русија напушта конзервативну политику уступајући пред новим ветровима. Поражен у кримском рату, онемогућен у офанзивној политици према Турској и Балкану, руски царизам прихватио је начело народности заогрнуто у идеје панславизма. На тај начин је и руски канцелар Горчаков нашао формулу да и Русија буде присутна приликом евентуалног отварања источног питања па је због тога био вољан и да помаже народне покрете на Балкану.

Нова струјања после кримског рата осетила су се и на Балкану. Тамошњим младим нараштајима чинило се да се уз мало напора и смелости може направити велика држава. У Србији се шездесетих година сањало да се, узимајући пример Италијана, може одлучним држањем извојевати ослобођење и уједињење српског народа. Српска интелигенција била је убеђена да њен народ може савладати све пред собом и доћи до сваког циља. У то време Црногорци су водили успешне битке са

Турцима, а Херцеговци су дизали буне. Чинило се да ће сваког тренутка заратити Грци због својих неослобођених сународника на Криту.

Неоспорно највећа балканска фигура био је тада кнез Михаило. Не дозволивши себи да подлегне ратоборним расположењима у земљи, он се окренуо уједињењу ослободилачких тежњи балканских народа, с тим да центар буде у Београду. Његови напори, подгрејани очекивањем да би почетак устанка на Криту 1866. године могао довести до отварања источног питања, били су крунисани савезом са више балканских држава и народа 1866-1867. године. Споразумевајући се са њим, црногорски књаз Никола био је спреман да му после рата са Турцима, који би се успешно завршио, преда свој престо. По речима Стојана Новаковића, политика кнеза Михаила била је у непосредном складу са тадашњом улогом француског цара Наполеона III, за кога се веровало да ће, пошто је подржао националну борбу Италијана, такав исти став имати и према тежњама Срба. С тим у вези занимљиво је да је секретар Министарства иностраних дела Милан Пироћанац, дошавши у Црну Гору у јануару 1867. године, био зачуђен колико је ту био велики француски утицај.

Смрћу кнеза Михаила 1868. године пропао је истовремено и цео овај замишљени велики подухват покретања и решавања источног питања револуционарним путем, а то значи изнутра - савезом балканских народа. Остале су, међутим, и до данашњег дана, неке дилеме око целе те замисли. Да ли је она, у ствари, напуштена и пре него је нестало његов творац? Поставља се питање да ли је можда кнез Михаило после сјајне дипломатске победе у априлу 1867. године, тј. после добијања градова одустао од планираног сукоба са Турском? Да ли је, у ствари, подршка коју му је у целом том припремном периоду пружала Русија допринела да се обнове старе завојевачке тежње европских држава према Турској, односно да ли је тиме била изазвана Аустрија да заједно са Француском одлучи, на састанку њихова два цара у Салцбургу, да озбиљно опомене кнеза Михаила да силе неће дозволити предстојећи балкански обрачун? Да ли је и Грчка била устукнула од тога да искористи устанак својих сународника на Криту и са балканским савезницима уђе у рат? Да ли је можда црногорски двор, огорчен због чињенице да је кнез Михаило добио градове без икаквог договора са Црном Гором, одлучио да на споразум из 1866. године гледа као на неважећи а на шта нас упућују извештаји Милана Пироћанца из Цетиња из априла односно маја 1867. године? Да ли је уопште кнез Михаило могао једним ратом покренути целокупно источно питање а да из тога буду искључене велике силе? На нека од ових питања, а пре свега на ово последње, могао се сагледати одговор у чињеници да су силе врло брзо, само неколико година касније, јавно дефинисале своје услоге у односу на источно питање.

Ратови за немачко уједињење, окончани 1871. године, донели су значајне промене у држању сила према источном питању. Поражена у тој борби Аустрија се, од 1866. године, окренула искључиво Балкану. По неким мишљењима, њена политика, од тада, највише је допринела

да је источно питање постало изузетно сложено а да се ситуација на Балкану тако поквари да су из тога проистекли догађаји који ће обилovati невиђеним сударима. Овој агресивној и империјалистичкој политици, и конзервативно обојеној у односу на источно питање, непријатељској према тежњама балканских народа, нашла се, као противтежа, обновљена балканска политика Русије. Ослободивши се, у време немачко-француског сукоба, обавеза Париског мировног уговора, а што је потврдила и Лондонска конференција великих сила, Русија се вратила Балкану, али обогаћена искуствима и новим тактичким замислима. Ова два супарника, од којих је први већ могао рачунати да би у Немачкој могао наћи подршку, били су спремни да деле интересне сфере, односно да се врате идеји из XVIII века. То су утврдили међусобним споразумима 1872. и 1873. године (Тројецарски савез). А после тога, изгледа, ни једна ни друга сила нису имале ништа против тога да се нешто догоди на Балкану.

Упоредо са овако дефинисаном политиком великих сила према источном питању, атмосфера која је владала међу балканским народима све више је ишла у прилог очекивању да би могло доћи до отварања источног питања изнутра. Борбено расположење српске омладине, прожето духом националног романтизма, узбунило је јавност од Новог Сада преко Београда до Цетиња. Уједињена омладина српска је своје књижевно-патриотско деловање претворила у политичко и, својом агитацијом, започела да врши снажан притисак на власти у својим земљама да се спреме за отварање источног питања. Почетак устанка у Херцеговини 1875. године био је само квасац за довођење јавног мишљења, као и званичног држања, и у Србији и у Црној Гори, у стање које је непосредно водило отпочињању војних операција.

Одлуку Србије и Црне Горе да уђу у рат са Турском убрзали су руски панслависти. Својим бројним присуством и агитацијом на Балкану они су створили привид расположења да ће, одмах за Србијом и Црном Гором, и Русија ући у рат. Била је то својеврсна игра срачуната на то да се Србија и Црна Гора гурну у рат како би и Русија била тиме подстакнута да то исто учини. Званична Русија, међутим, није окураживала балканске државе, али их није ни одлучно уздржавала. Штавише, поједини руски дипломати предлагали су да се сачува мир по цену извођења реформи у Турској и давања одређених компензација Србији и Црној Гори. Веома активни руски амбасадор у Цариграду, иначе противник рата, Николај Павлович Игњатијев, показивао је изузетну предушмљивост да се Турска реформама трансформише а Србија и Црна Гора територијално компензују. О овој занимљивој личности, угледном дипломати, и данас у нашој историографији влада мишљење да је био велики бугарофил. Овај епитет Игњатијев је стекао јер је био творац Санстефанског уговора. Међутим, он је био човек који је изнад свега желео да не дође до рата, силом прилика био је преговарач у рату, а у мировним документима само је спроводио одлуке царске владе. Ако је икога симпатисао на Балкану били су то Црногорци. Потврде о томе

налазе се у његовој преписци са Николајем Карловичем Гирсом, директором Азијатског оделења Министарства иностраних дела, а то значи најодговорнијом руском личношћу за питања Турске и Балкана. Од тренутка када је устанак у Турској па затим и у Босни, 1875. године, запретио озбиљним пожаром на Балкану, с обзиром на расположење које је поводом тога владало у Србији и Црној Гори, и када су Аустро-Угарска и Русија мислиле да дефинишу свој став, овај руски амбасадор је са ретко виђеном упорношћу писао, молио, да се спроведу опште реформе у Турском царству, чиме би се обуздао устанак у Херцеговини. Залагао се и за то да се Србији и Црној Гори дају територијални уступци како би се оне зауставиле да не уђу у рат. Предлагао је да се Србији додели Мали Зворник а Црној Гори трећина Херцеговине, заправо њен јужни део као и излаз на море у Стону. Овакве сугестије, међутим, нису наишле на подршку, пре свега у Бечу. Зато се тешко могло наћи компромисно решење. Такозвана бечка нота из краја децембра 1875. године, као и берлински меморандум великих сила из маја 1876. године, који су предвиђали само извесне реформе у Босни и Херцеговини а самим тим и њихову заштиту од мешања Србије и Црне Горе, нису имали успеха. У лето 1876. године, због општих нереда у Цариграду, избила је у Турској озбиљна криза, а Србија и Црна Гора ушле су у рат. Игњатијев није учествовао у дотадашњим преговорима великих сила, али су његове представке биле на столу руске владе. У њима је стајао и захтев да се организује нека неутрална конференција, али је важно место у свакој од њих увек имала Црна Гора. Тражио је за њу независност, проширење, а ако би ушла у рат са Турском - да се мора заштитити. Црна Гора - писао је он - је за Русију заветна земља. Русија се заветовала да ће је заштитити од свих спољних насртаја. Игњатијев се заузимао и за то да се упозори Порта да би у случају напада на Црну Гору имале да престану да важе све територијалне гаранције предвиђене Париским и Лондонским уговором.

Србија и Црна Гора започеле су ратне операције против Турске почетком јула 1876. године чврсто уверене да ће се и Русија врло брзо наћи заједно са њима и да би само у почетку требало издржати. Претходно су закључиле међусобну војну конвенцију. Тим документом није било предвиђено спајање две савезничке војске и вођење заједничких операција него је свакој од њих била одређена зона дејства, па је изгледало да је конвенција била закључена само зато да се две војске не би спојиле. Било је у томе неке сличности са споразумом из 1866. године. И тада је питање заједничког ратовања било остављено да се накнадно реши. Штавише, из једног писма које је секретар српског Министарства иностраних дела Милан Пироћанац упутио из Цетиња у априлу 1866. године председнику владе Милутину Гарашанину могло се закључити да се Црна Гора неће ни придржавати општег плана ратовања. Уговор из јуна 1876. године као да је пресликао намере из 1866. године. Међутим, сама чињеница да су две балканске државе ушле у рат против Турске значила је да је источно питање први пут у новијој историји отворено

револуционарним путем, заправо заједничком борбом Србије, Црне Горе и српског народа у Турској.

Србија је ратне операције повела југоисточно од својих граница. Међутим, сви ратни планови које је она правила до почетка рата предвиђали су да њено ратовање буде усмерено на запад и да њена војска уђе у Босну и Херцеговину, а да на истоку и југоистоку остане у дефанзиви. Тежиште операција требало је, дакле, да буде у побуњеним крајевима. Уочи самог рата из Беча су запретили да ће свако ратовање Србије на западу представљати за Аустро-Угарску изазов и повреду њених интереса у Босни и Херцеговини. С обзиром на то да су и са руске стране стигли у Београд истоветни савети, то је за Србију значило да може ратовати једино на истоку и југоистоку и да би, у том случају, била обезбеђена неутралност Аустро-Угарске. На основу новог, на брзину направљеног ратног плана, српска војска је из Србије кренула главним правцем ка југоистоку и, после кратког времена, у октобру, била поражена на Ђунису. Само је руски ултиматум зауставио Турке да не стигну у Београд. Србија је била присиљена да изађе из рата.

Отпочињање рата на Балкану у лето 1876. године био је довољно јак разлог за отварање источног питања у његовом најосетљивијем балканском делу, са свим неизвесностима које је увек носило. Русија се у почетку није преко својих званичних лица изјашњавала за рат, али је покренула неке активности које су се могле сматрати својеврсним претприпремама. У јулу 1876. године споразумела се са Аустро-Угарском о заштити Србије и Црне Горе у случају њиховог пораза. Тада је била спомињана међусобна заинтересованост две силе за турске територије, при чему је, како се то видело, већи део Босне и Херцеговине био намењен Аустро-Угарској. У септембру се већ увелико говорило о томе да Руси нуде Аустро-Угарској Босну и Херцеговину а себи присвајају Бугарску. Уколико се Русија после тога одлучила на сопствену војну акцију, морала је са тим да причека, јер су Енглези предложили да се о Турској најпре разговара на конференцији сила у Цариграду, односно да предност добију реформе у Турској. Тек када је конференција доживела неуспех у јануару 1877. године, Русија је предузела непоредне војне и дипломатске припреме, укључујући још једно тајно споразумевање са Аустро-Угарском у Будимпешти о поделама сфера интереса на Балкану, о чему је већ било речи у Рајштату. Потом је позвала и Србију да и она поново уђе у рат, али тек када јој се упути изричито саопштење, а никако пре тога. То је било речено у Плоештију кнезу Милану и министру Јовану Ристићу приликом њихове посете руском цару Александру и канцелару Горчакову. Руси су, међутим, сакрили да постоји њихов тајни план са Бечом, како кнез Милан и Ристић по свом повратку то не би открили, што би могло да створи тешкоће како Андрашију тако и њима самима. Поверљиви секретар великог кнеза Николајевича, главног команданта руске војске, генерал Хазенкампф забележио је тим поводом у свом дневнику да су се Руси прибојавали и тога да Србија одмах не крене у офанзиву, јер би се узнемирили духови у Аустро-Угарској видећи да њихова влада у вези са тим ништа не предузима.

Србија овога пута није журила поново у рат чак ни пошто је, у априлу, Русија заратила с Турском. Нити је било времена да се припреми и преустроји војска нити је било средстава. По многим тумачењима, кнез и Ристић су и превише оклевали, јер се догодило да је Србија ушла у рат тек после окончања битке код Плевне, што је умањило њен значај код руске стране. Српска војска отпочела је са ратним операцијама у децембру 1877. године, приклонивши се опет захтеву Аустро-Угарске да не креће на запад, па их је усмерила поново ка југоистоку. Њена дејства, која су постала саставни део руско-турског фронта, била су овог пута много успешнија, јер су врло брзо били ослобођени Ниш, Пирот, Врање и др, а претходница је стигла и до Косова. Победоносни ратни пут зауставило је примирје које су Руси закључили у јануару 1878. године.

Санстефански уговор (3. март 1878.) између Русије и Турске, којим је окончано ратовање на Балкану, изазвао је велико незадовољство у Србији. Русија је наметнула Турској обавезу да прихвати стварање велике бугарске државе која је имала да обухвати и српске вароши које је у рату ослободила српска војска. Узалудна су била доказивања српских државника да се ради о чисто српским крајевима. Руси су, стварајући велику Бугарску, проширили своју интересну сферу на далеко већој територији од оне која се сматрала бугарском. Србија је, тако је изгледало, ратовала за туђе интересе с обзиром да је ослобођена територија имала да се преда Бугарима. Једина могућност да она спаси своје ратне добитке лежала је у чињеници што су велике силе одбациле мировни уговор којим је Русија решавала источно питање у своју корист и одлучно стале на становиште да се на једном међународном скупу претресу сва питања проистекла из рата и донесу коначне одлуке. Хватајући се за ту сламку Србија се обратила Аустро-Угарској да код ње обезбеди подршку пре доношења коначних одлука.

Србија је у Аустро-Угарској видела заступника јер се радило не само о традиционалном руском супарнику на Балкану него, овога пута, и о огорченом противнику Санстефанског уговора. Иако су Руси пред рат признавали Аустро-Угарској Босну и Херцеговину, које су заузимале значајно место у њеној освајачкој политици на Балкану, јер се, поред осталог, из њих могло ући у Вардарску долину и избити у Солун, у санстефанском мировном документу за те турске покрајине била је утврђена аутономија. Уговор је, уз то, предвиђао стварање Велике Бугарске која је заузимала значајан простор Македоније, Старе Србије, укључујући и новоослобођене српске крајеве, што је Аустро-Угарској кварило план у вези са Солуном. У Београду се веровало да је Аустро-Угарска имала разлога да за Србију нешто учини. Србија је ратујући на истоку и југоистоку испунила захтеве Беча, јер је, оставши пасивна на Дрини, практично признала границе аустријске интересне сфере као и својих тежњи на западу. С друге стране, њена тежња да оствари право на своје ратне добитке је, у ствари, смањивала територију замишљене велике бугарске државе, против које је била Аустро-Угарска. У марту 1878. године отпочела је прелиминарна размена мишљења између срп-

ске и аустроугарске стране, и у Бечу и у Београду. Српска влада је постепено долазила до сазнања да Аустро-Угарска није била само заинтересована да реши статус Босне и Херцеговине у своју корист, и да добије од Србије неке економске концесије него и за нешто још више. У Бечу су заправо хтели да споразумевање са Србијом буде на противруској основи, прихватањем од стране српских власти ослонаца на Аустро-Угарску, уместо на Русију, и гушењем руског утицаја у Србији. Стварним укључењем Србије у аустроугарску сферу створила би се озбиљна противтежа Русији на Балкану и њеним плановима да створи Велику Бугарску и да рашири Црну Гору. То је била основа на којој би се у Бечу могло подржати увећање Србије на југоистоку.

Крајем марта 1878. године дошло је до застоја у српско-аустроугарским сусретањима. Тада су се у Бечу водили руско-аустроугарски разговори. Руска влада је, у жељи да ослаби блок великих сила који се против ње образовао после Сан Стефана, а нарочито везу између Велике Британије и Аустро-Угарске, послала у Беч творца Санстефанског уговора Игњатијева са понудом да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину, као и да чује жеље аустроугарске стране. Аустро-Угарски министар спољних послова Андраши је, знајући да је Русија у тешком положају, изнео услове који су Аустро-Угарској осигуравали доминантно место на Балкану: Аустро-Угарска би окупирала Босну и Херцеговину и припојила појас који од босанскохерцеговачке територије иде до Новог Пазара и Митровице како би се обезбедиле погодности за изградњу будуће железнице; Аустро-Угарска би припојила територије између Скадарског језера, мора и Бојане; западна граница Бугарске ишла би од Орфана према Врању односно источно од будуће линије Митровица-Солун; Црна Гора би се проширила једино на северу и то само до Таре; Србија би се проширила према југоистоку и наметнуло би јој се обавезно грађење железнице од севера ка југу и склапање трговинског уговора са Аустро-Угарском, итд. Руска влада оценила је ове захтеве претераним, посебно оне који су се тicali Бугарске и Црне Горе па је Игњатијева позвала да напусти Беч, оставивши да евентуалне будуће преговоре води њен амбасадор у Бечу. Извесни разговори, вођени после тога у априлу, били су без резултата па је остало да се одлуке препусте будућем међународном скупу.

У Србији су били веома погођени посетом Игњатијева Бечу. Уколико је и било неких дилема око тога да ли да се Србија, по цену одрицања од Босне и Херцеговине, приближи Аустро-Угарској, оне су после тога биле отклоњене. Сматрало се да би повољан успех руске мисије у Бечу могао бити постигнут једино на штету Срба. Српски државници су зато са вишом наклоношћу оцењивали намере Беча. Према једном извештају аустроугарског конзула у Београду, из маја 1878. године, у Србији се на Босну и Херцеговину почело гледати као на територије које су предодређене да се нађу под контролом Аустро-Угарске. Српски државници су били спремни да, у жељи да спасу своје ратне добитке на југоистоку, покажу према Бечу већи степен предус-

ретљивости, укључујући и привредно повезивање. Када се Јован Ристић на путу за Берлин, где је требало да се донесу коначне одлуке о ратним тековинама на Балкану, кратко задржао у Бечу и водио разговоре са Андрашијем, било је очигледно да је аустријска влада спремна да Србији, као компензацију за пружање подршке њеним захтевима, подметне обавезе које су је доводиле у привредну зависност од Беча. Штавише, уочи коначне одлуке на конгресу о новим границама Србије, Андраши је од Ристића тражио узајамно прецизирање обавеза у виду писменог споразума. По речима Ристића, који је на то пристао, споразум је био средство не само за добијање аустроугарске потпоре него и да би се отклонило непријатељство Беча. Тако је Србији на Конгресу, поред признања независности, уз помоћ Аустро-Угарске, било одобрено проширење на југоистоку (Ниш, Пирот, Врање и др.) што је требало да буде награда за њене напоре у ослободилачким ратовима 1876-1878. године. У Србији се, међутим, нису много радовали. Значајне територије насељене српским становништвом остале су и даље неослобођене а неке су, као Босна и Херцеговина, добиле новог иностраног господара. Говорећи 25. јула на тајној седници Народне скупштине у Крагујевцу о учешћу Србије у ратовима 1876-1878. године, Јован Ристић је посебно подвукао чињеницу да је за цело то време уз њу једино остала Црна Гора која је била њен поуздани савезник.

Борбена дејства Црне Горе отпочела су истовремено када и операције Србије. Ратни планови Црне Горе имали су у виду исте стратешке правце: офанзива на западу, а дефанзива на истоку и југоистоку. Разлика је била једино у томе што је Црна Гора по тој шеми ратовала а Србија је у последњем тренутку променила план и своја главна дејства усмерила ка југоистоку. Поставља се питање зашто и Црна Гора није то учинила с обзиром да је Аустро-Угарска имала претензије на Босну и Херцеговину, па је свако ратовање на босанско-херцеговачком ратишту сматрала атаком на своје интересе. Чини се да је у свим комбинацијама у предвечерје рата 1876. године Црној Гори стављено у изглед извесно проширење у Херцеговини. Ако се са тим Аустро-Угарска помирила, онда је било схватљиво да је њој тај правац црногорских ратних операција био лакше прихватљив, јер би, на пример, операције према мору или истоку, где је постојала могућност да се српска и црногорска војска саставе, биле за њу још неугодније. Уосталом, дубоко продирање црногорске војске на запад могло би се и спречити или би се евентуални резултати, онда када се буду сводили, дали учинити ништавним. Према томе, црногорска војска је, 1876. године, неометана, ушла у рат за Херцеговину.

Херцеговина је, од почетка устанка 1875. године па све до уласка Црне Горе у рат, обиловала већим и мањим сукобима у којима се показала велика истрајност херцеговачких устаника. Нарочито су биле значајне борбе вођене на територијама које су гравитирале ка Никшићу. Устанички команданти Лазар Сочица и Пеко Павловић су тактички добро водили устанак, али су имали веома тешке и кржаве бојеве какви

су, на пример, били средином новембра 1875. године на Муратовици, и крајем априла 1876. године на Пресејци (14 км од Никшића). Управо о томе да устаници нису били побеђени најсликовитије свједочи чињеница да су се против њих променила три главнокомандујућа турска команданта - мушир Дервиш-паша, валија Босне и Херцеговине, затим мушир Реуф-паша, кога је изненадна болест прекинула да даље ратује, и напокон Ахмед Муктар-паша.

Црногорска војска, која је на почетку рата имала 24.000 војника, од којих су једну четвртину чинили Херцеговци, својим главним делом у коме се налазио сам књаз започела је одмах са продором кроз Херцеговину и стигла до испод Невесиња, запретивши и Мостару. Крајем јула Муктар-паша је разбио њену претходницу и прешао у офанзиву. Црногорци су се тактички повлачили да би увукли турску војску ближе својим границама па тек онда да прихвате одлучујућу битку. Када је 27. јула Муктар-паша био у Билећи, црногорска војска је истога дана заузела чврсте позиције на Вучјем Дољу, одрезала га од одступања ка Мостару и сачекала напад који је почео сутрадан. У вучедолском боју, који је црногорска војска добила и принудила Турке на панично повлачење према Билећи, био је убијен лива Селим-паша а заробљен лива Осман-паша. За извесно време Турци се нису могли померати са одбрамбених позиција у Требињу. Изгледало је да је у таквој ситуацији Турцима једино преостало да појачају нападе са истока да би одвукли Црногорце и натерали их да тамо потпомогну одбрану. Тамошњи турски командант Махмут-паша концентрисао је војску између Спужа и Жабљака. Из тврђаве Медун, која је обезбеђивала пут од Подгорице до Скадра, један покушај Турака, у августу, да нападне црногорске положаје претрпео је неуспех. Медун је био одлично блокиран од стране Црногораца и он им се, у октобру, и предао. И то је био крај ратне 1876. године. У новембру је било закључено примирје између Србије и Турске, што је прихватила и Црна Гора, и тако ће остати све до априла 1877. године.

У вези са ратом Црне Горе 1876. године вреди скренути пажњу на једну чињеницу. Као новинар, историчар, хроничар а и као веома ангажовани млади политички писац, рат Црне Горе пратио је тада Спиридон Гопчевић, Србин из Аустро-Угарске, пореклом Бокелњ. О томе је, још у његовом току, објављивао чланке по аустријским и немачким новинама а истовремено је од тога начинио и први део своје књиге под насловом *Der Krieg Montenegro's gegen die Pforte im Jahre 1876* (објављене у Бечу 1877. год). Био је то аналитички приказ тога рата испуњен многим детаљима. Гопчевић ће на исти начин пратити и рат Црне Горе у 1877. години и то одмах објавити као други и трећи део своје споменуте књиге. С обзиром на велики број чињеница које доноси Гопчевићева књига, а она је својеврстан извор настао у то време, то је разлог што се користи и данас у приказивању и тумачењу учешћа Црне Горе у ратовима 1876. и 1877. године. Треба, међутим, подвући следеће: та књига, настала с циљем да непосредно дочара аустро-немачкој јавности ток ратовања на црногорском делу рата на Балкану,

срачуната да изазове утисак и код Црногораца, представља мистификацију ратних збивања. Спиридон Гопчевић, који је храброст Црногораца у рату 1876. године у тој књизи довео до кулtnих вредности, са невиђеним омаловажавањем приказује књаза Николу и скоро цео црногорски командни кадар. По њему, у рату Црне Горе, осим огромне храбрости Црногораца, малтене није било ни плана ни стратегије. Весели, детињаст командант и књаз који једва чека да после битке прави гозбу уместо да дотуче непријатеља, а уз то лењ и неспособан, био је више од штете него користи - биле су Гопчевићеве оцене о ратном вођству Црне Горе. Ова књига спадала је у арсенал тадашње аустријске пропагандне машинерије која је забадала клин између црногорског народа с једне и проруски оријентисаног вођства Црне Горе, војног и државног. С тим циљем у књизи су се нашле уграђене и многе квалификације срачунате да изазову жељени ефекат. Разуме се, многи тадашњи извори демантују писање Гопчевића.

У априлу 1877. године Црна Гора ушла је у нови рат са Турцима. Позвана од Русије, која је тада отпочела ратне операције, Црна Гора је овога пута ратовала као њен савезник. Црногорско-турски фронт био је део широког фронта који се протезао од Бугарске. Овај нови рат представљао је за Црну Гору најзначајнију фазу њеног војног ангажовања у кризи 1875-1878. године. За разлику од првог рата 1876. године, рата за Херцеговину, који је упркос великих војних победа Црне Горе остао без стратешких резултата, овај је значао нешто ново. Рат Црне Горе 1877. водио се за сасвим друге циљеве. Црна Гора је у њега ушла бројно ослабљена. За разлику од првог рата, у који је ушла са 24.000 бораца, овога пута није располагала са више од 17.000 бораца. Наспрам ње нашле су се нове, свеже турске формације, пристигле са српско-турског фронта и овенчане славом победника. Турска војска је на црногорском ратишту располагала са 52.000 војника а њен командант Сулејман-паша био је једна од најенергичнијих турских војних личности, генерал који је имао највише европско војно образовање. Због значаја руско-турског рата Сулејман-паша је имао задатак да оконча са црногорским фронтом и запоседне Цетиње, и то пре но што Руси пређу Дунав. Управо због тога прва фаза ратне 1877. године била је за Црну Гору једна од најкритичнијих. Са југоистока и севера Турци су почетком јуна 1877. године, после вишедневних тактичких померања и хватања што бољих позиција, кренули у општи напад, заузели најпре црногорске положаје на Крсцу, потом поразили Црногорце на Пресјеци, одбили их од Никшића, дочепали се њихових линија на Острошкој греди, и потом се спојили у долини Зете са другим деловима турске војске којима је командовао Али Саиб-паша. Многи извори говоре да је Сулејман-паши преостало још само да зада последњи ударац Црногорцима, да заузме Цетиње. По свој прилици се Црногорци нису били у стању супротставити, тако да им је претио пораз. Неуспех Црногораца у овој фази рата, према неким компетентним оценама је, у ствари, проистекао због малобројности војске која је имала да заустави бројног

непријатеља, али и других разлога, на пример пасивне одбране, недостатка резерве, одсуства њиховог неочекиваног удара итд. Управо када се ту очекивао завршни ударац, руска војска је крајем јуна прешла Дунав. Пошто је тиме црногорско-турско бојиште аутоматски постало другоразредно, Турци нису хтели да упадну у руску клопку и да ту држе огромну војску како би је било мање у Бугарској. Зато је наредба Сулејман-паши гласила да се хитно пребаци на фронт са Русијом. Уместо да крене на Цетиње, његова војска са делом војске Али Саиб-паше од Спужа и Подгорице отишла је према Бару, покупила од испутних посада нешто топова и отпловила за Румелију на бугарски фронт. На црногорском фронту остало је 15.000 турских бораца. Црногорци су одахнули, и прво што су урадили дали су својим трупима краткотрајни одмор, батаљоне су распустили и борце послали кући.

У другој половини јула 1877. године отпочео је најзначајнији део црногорског ратовања у великој источној кризи - битка за градове. У тој фази црногорска војска је показала изванредне квалитете модерног ратовања и вештог командовања. Све је почело од сјајног напада на Никшић у августу те године. Овога пута није било јуриша. Главни задатак је био поверен артиљерији. Тек пошто су уништена околна утврђења бомбардован је и сам град. Велика заслуга за прецизно ломљење одбране града имала је и посада руске батерије коју су сачињавали артиљерци Иљукин, Семјенов, Кирничев, Матјак, Жељезнов и Демници, а командовали су јој капетан Гајдар и капетан Циклински. Пешадији је само преостало да у септембру преузме град који се заједно са цитаделом предао. После тога Црногорци су главним правцем кренули у ослобађање плућа Црне Горе, а то значи излаза на море са барским градом и пристаништем. Направљена је ванредно успешна варка срачуната да изазове утисак како се црногорска војска устремљује на Подгорицу, па је ту изведена демонстрација да би се прикрила главна операција упућивања трупа на Бар. Када су припреме завршене отпочео је велики поход. Средином новембра на Ријечи је прикупљен знатан артиљеријски материјал, топови и опрема, послуга и др. и све то у једној ретко виђеној експедицији транспортовано под окриљем мрака, односно превезено у шездесет чунова, тихо, без да се ишта осетило, поред успаване турске посаде утврђеног Лесендра и пред поноћ дотурено на Вир где се већ налазио књаз Никола, стигавши тамо копном. Потом је изведен један од најзначајнијих подвига у рату. Топови су на рукама изнесени преко црмничких висова на Суторман и одмах почели да дејствују. Црногорци су извели још један успешан маневар како би се овој експедицији осигурао заштитни зид: једна колона је била задужена да спречи упад Турака од Мурића а друга са југоистока од Улциња. Средином новембра отпочела је велика барска операција. Артиљерија је најпре разбила цео систем турских утврђења у ширем барском подручју: батерију на Волујици, батерију на Голом брду, кулу Чањ, кулу Шушањ, тврђаву Нехај итд. У међувремену је црногорска артиљерија бомбардовала и Бар, а била је изведена и једна не баш успела диверзантска акција од-

вођења воде којом се снабдевао Бар којом су руководили инжењер капетан Шадурски и његов помоћник Јашко. У јануару 1878. године, на дан када су Руси на свом бојишту заузели Шипку, предао се и сам Бар. После тога су Црногорци у једном јуришу, последњем у том рату, ослободили Улцињ, затим кренули ка Скадру, али их је ново примирје зауставило. У међувремену су извршили још једну успелу војничку акцију у којој су ослободили Лесендро и Врањину и тако завршили рат.

Резултати борбе Црне Горе у рату били су импресивни, али су били и предмет одлучивања за зеленим столом, најпре у Сан Стефану а затим у Берлину. Срећом, Црна Гора није била у ситуацији да се источно од ње налази Бугарска као што је то био случај са Србијом, па јој је мање ослобођене територије било и одузето. Упркос дуплирању територије и признању независности на Берлинском конгресу, због чињенице да јој је отет из руку тек ослобођени Улцињ, а Аустро-Угарска ставила под блокаду Црногорско приморје, није било места претераном одушевљењу Црногораца. Црној Гори су, као и Србији, били умањени резултати ратних напора, а плодове проистекле из источне кризе убирао је неко други.

Берлински конгрес којим је завршена источна криза 1875-1878. године био је, према оцени неких историчара, један антисловенски скуп државника великих сила на коме су поништени значајни резултати настојања Русије, Србије и Црне Горе да саме радикално покрену решавање источног питања. Ситуација на Балкану, као главном попришту на коме се водила битка за судбину источног питања, овом се кризом доста променила али не у корист ове три државе. Посебно због тога су биле незадовољне Србија и Црна Гора. Аустро-Угарска је окупирала Босну и Херцеговину, средишне територије српског народа на Балкану а добила је и право да њене трупе држе гарнизоне у варошима Новопазарског санцака чиме је за дуго времена била онемогућила непосредну везу између Србије и Црне Горе. Уговорима које је закључила са Србијом непосредно после конгреса, а на темељу споменутих погодби Андраши - Ристић, Аустро-Угарска је Србију потпуно увела у своју интересну сферу. Аустро-Угарска је заправо постала најутицајнија сила на Балкану. Вештим радом и са новим бугарским властима, као и подршком коју ће указати уједињењу кнежевине Бугарске и Румелије, Аустро-Угарска ће успети практично да стави под контролу велику територију од Јадранског до Црног мора. Једино је и даље Црна Гора остала у сфери руског утицаја, али потпуно изолована тако да је то била слаба сатисфакција Русији за огромне губитке које су остале велике силе нанеле њеној балканској политици у тој етапи решавања *источног питања*.

Србија и Црна Гора биће убудуће суочене са многим препрекама у својим ослободилачким плановима окренутим ка поробљеној браћи на Балкану. Није се само радило о томе да се са њихове територије није смела водити никаква национална пропаганда према српском народу у Босни и Херцеговини нити помагати евентуални тамошњи пок-

рети. Санстефанска фикција је код многих Бугара створила илузију да је добар део Старе Србије и Македоније била следећа фаза бугарског уједињења односно да је тамошње словенско становништво искључиво бугарско. Уз то, узаврели албански национализам покренут од стране Турака непосредно после Берлинског конгреса (Призренска лига) под плаштом супротстављања извршењу извесних одлука Конгреса, био је исто тако чинилац који ће угрозити ослободилачке тежње српског народа у Старој Србији. Било је очигледно да су на Балкану нестали идеали међусобног јединства код тамошњих народа и да су замењени шовинизмом и међусобним тврдењем. Све то ново што је проистекло на Балкану било је у ствари последица држања великих сила и њихових одлука на Берлинском конгресу. По речима Стојана Новаковића, била је то и казна Србији и Црној Гори за њихов покушај да саме револуционарним путем решавају *источно питање*. Због тога је требало да прође још тридесет година па да источно питање тим истим методом, али у другачијим околностима, буде напоскон решено. Србији и Црној Гори је најтеже од свега било аустро-немачко окружење. То је било нешто друго од некадашњег турског. Док су се и Србија и Црна Гора, притиснуте Турцима, постепено ослобађале, шириле, пробијале и губиле битке и ратове, и увек после свега биле веће и јаче, аустро-немачки обруч био је за њих трагичан. У првом војном судару са њим, у првом светском рату, Србија је била окупирана а њена војска се после тога у избеглиштву неколико година припремала за час ослобођења, док је, у исто време, нестало и црногорске војске и црногорске државе.

Литература

- Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књ. 1, Цетиње-Титоград 1985;
 Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње-Подгорица 1995;
 Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII-начало XX в., Москва 1978;
 С. Гопчевић, *Црногорско-шурски рат 1876-1878*, Београд 1963;
 М. Екмечић, *Устџанак у Босни 1875-1878. године*, Сарајево 1960;
 Б. Јелавић, *Игњатијевић у Цариграду*, Споменик САНУ СXXXII, Одељење историјских наука 8, Београд 1991, 87-136;
 Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878*, Цетиње 1977;
 В. Крестић, *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића (1861-1878)*, Споменик САНУ, СXXXII, Одељење историјских наука 8, Београд 1991, 23-40;
Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine, I-II, Sarajevo 1977;
 М. Мијушковић, *Велике црногорске бијке Вучји До - Фундина* (прир. А. Драшковић), Подгорица 1997;
 Никола I Петровић-Његош, *Аутобиографија. Мемоари. Путописи*, Цетиње 1969. - Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига пета;
Освобождение Болгарии от турецкого ига, I, Освободительна борба јужних Славян и Россия, Москва 1961;
 Ч. Попов, *Србија на путу ослобођења 1868-1878*, Београд 1980;
 В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око устџанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, треће издање (предговор М. Екмечића), Београд 1966;
 Н. Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње 1979;
 Н. Б. Раччевић, *Ратни планови Србије од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933;
Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878. године, Београд 1879;
Revue d'histoire moderne et contemporaine, tome XXVII, janvier-mars 1980, Paris 1980 (цео број је посвећен источној кризи 1875-1878);
 Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, I-II, Београд 1996-1998;
Россия и восточный кризис 70-тых годов XIX в., Москва 1981;
Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878 (ред. колл. Нарочницкий). АНСССР, Москва 1978;
 Н. И. Соловьевъ, *Очеркъ турецко-черногорской войны 1876. и 1877. гг.*, С-Петербургу 1898;
Споменица о херцеговачком устџанку 1875, Никшић 1996;
Србија 1878. Документи (прир. М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић и Р. Самарџић), СКЗ, Београд 1978;

Србија у завршној фази Велике Источног кризе (1877-1878), Историјски институт у Београду, Зборник радова 2, Београд 1980;

Стогодишњица црногорско-турског рата 1876-1878. Радови са научног скупа, Цетиње, 27. и 28. маја 1977, ЦАНУ, Научни скупови, књ. 5, Титоград 1978;

В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986;

К. Л. Струкова, Н. И. Хитрова, *Србија и Црнагорина у војне с Турцијом (1876-1878. гг.)*, Балканские исследования, Вып. 4, Русско-турецкая война 1877-1878. гг. и Балканы, Москва 1978, 43-76;

Ј. Шен, *Вођење рата и тактика Црногораца (1876-1878)* (прев. с немачког), Београд 1926.

Михаило ВОЙВОДИЧ

МЕСТО И РОЛЬ ВОЙН СЕРБИИ И ЧЕРНОГОРИИ 1876-1878. ГОДА В РЕШЕНИИ ВОСТОЧНОГО ВОПРОСА

Резюме

Великие силы началом семидесятых годов XIX века снова уточнили свою политику к восточному вопросу. Австро-Венгрия и Россия были готовы вернуться к идее с конца XVIII века, о разделении интересных сфер на Балканах. Параллельно с тем на Балканах в сербском народе расло боевое настроение которое особенно разгорелось началом войны в Герцеговине 1875. года. Решение Сербии и Черногории войти во войну против Турции 1876. года, поспешили русские панслависты с желанием побудить и Россию то же самое сделать. Сербия и Черногория вошли во войну началом июля 1876. года уверены что вскоре с ними будет и Россия. Из-за положения Австро-Венгрии Сербия не могла вести войну западно от Дрины только к юговостоке и то на основе быстро сделанного военного плана, но её войска была вскоре разбита. Черногория всё-таки вела войну в Герцеговине и получила великие победы. Это был результат войны 1876. года. Восточный вопрос в этой войне был открыт в его самой чувствительной части - Балканах. Это ускорило договор России и Австро-Венгрии поделить на Балканах интересные сферы что должно было стать самым значительным результатом кризиса на Балканах. Вторая война Сербии и Черногории против Турции 1877. года была для них более значительным результатом. Сербия освободила большую часть территории на юговостоке, а Черногория свои города (Никшич, Подгорицу, Бар) и вышла на море. Мировыми документами в Сан Стефано и Берлине 1878. года принесли Сербии и Черногории независимость и территориальное расширение, но и открыли ворота для новых столкновений. Австро-Венгрия при поддержке Англии и Германии, решениями Берлинского конгресса вошла в Боснию и Герцеговину и таким образом шагнула на Балканах. Сербия и Черногория нашлись с того времени в австро-немецком окружении.

